

ном и трговинском активношћу значајно утицао на динамику размене на Балкану – резултирала је детаљним, садржајним прегледом постојећих археолошких података који до сада нису били у довољној мери доступни широј стручној јавности. Књига открива веома важан сегмент функционисања града, његове производне капацитете и занатске токове. За стручњаке из области археологије она ће у наредним годинама свакако представљати незаобилазно полазиште за даља изучавања, која би требало усмерити, с једне стране, на стварање корпуса грађе за одређене епохе, а с друге, на разматрања различитих теоријских поставки и практичних аспеката занатске делатности. У повољнијим условима, ти аспекти би укључивали одлике, развој и преображај по-

стројења за израду предмета и занатских трендова који би се сагледали путем анализа сировина, технологија и стилова израђевина како археолошким методама, тако и оним аналитичким из природних наука.

С обзиром на значај, исказани потенцијал и ширину теме, надамо се да ће ова књига инспирисати и стручњаке различитих специјалности да се баве изучавањем заната и у нашој средини, нарочито због колегијалних и пријатељских веза Анастасиоса Антонараса са посленицима на пољу археологије у Србији, које трају још од студентских дана на Филозофском факултету у Београду.

Весна БИКИЋ

Vladimir Sokol, *MEDIEVAL JEWELRY AND BURIAL ASSEMBLAGES IN CROATIA: A STUDY OF GRAVES AND GRAVE GOODS, CA. 800 TO CA. 1450*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, vol. 36 (ed. F. Curta); Leiden–Boston: Brill 2016, 258 страна са илустрацијама

Књига Владимира Сокола о средњовековном накиту и некрополама у Хрватској јесте тридесет шеста по реду монографска публикација из едиције „Источно-централна и источна Европа у средњем веку, 450–1450”, познатог издавача Brill Academic Publishers. Под тим окриљем објављена је и веома успешна књига у којој су изнета нова размислања о променама у „мрачном раздобљу” од 7. до 9. века и о формирању хрватског идентитета на тлу постримске Далмације (Dzino 2010). Таква околност, поред чињенице да постоје и публикације на другим светским језицима (Petrinec 2009a; Алимов 2016), показује да су средњовековне теме са Западног Балкана присутне на широј научној сцени.

На почетку ваља истаћи да ово дело представља донекле измењену верзију хрватског издања, награђеног годишњом наградом Хрватског археолошког друштва за 2007. годину (Sokol 2006). Аутор је музејски саветник у пензији и некадашњи директор Музеја Пригорја у Загребу. Наслов књиге која је пред нама само делимично упућује на садржај, будући да се у њој не обрађује накит у целини већ једино налази наушница са подручја већег дела средњовековне хрватске државе, између Приморја и Саве. Аутор се фокусирао на ову врсту као убедљиво најбројнију скупину средњовековних гробних налаза. Према његовој процени, наушнице чине чак око три четвртине свеукупног репертоара накита, по чему је назначени простор јединствен у региону, ако не и шире. Окосницу рада представља утврђивање временских група налаза применом стратиграфске анализе на 16 узорно истражених гробаља, из чега је проистекла типолошко-хронолошка подела. Други сегмент чини анализа гробних конструкција и појединих одлика фунерарне праксе, које је В. Сокол настојао да протумачи у компарацији са променама уоченим у развоју накита (наушница).

Посматрано са аспекта самог садржаја дало би се претпоставити да је у питању значајна синтеза археолошке грађе

са једног, у историјско-географском смислу, нама веома блиског простора. Методолошки приступ и презентовани резултати откривају, међутим, извесне недостатке који су од суштинске важности за њену укупну оцену. Посебно имајући у виду углед издавачке куће Brill Academic Publishers, сматрали смо да је овом приликом неопходно скренути пажњу на спорна питања. Она се пре свега тичу географског и хронолошког оквира, (не)тумачења порекла и генезе накита, те фактографских пропуста и компликованог система понуђених група, хоризоната и фаза разматране материјалне културе. Осим тога, често понављање истих података допринио си утиску да је концепт књиге требало боље осмислити.

Текст је подељен у две целине. Прва се састоји од неколико одељака где се приказују историјат истраживања и опште одлике некропола, стратиграфија огледних некропола, груписање наушница према утврђеним хоризонтима и фазама, а потом и типологија гробних конструкција (камених циста). У другом делу монографије приказана је систематизација наушница, разврстаних у 31 тип. После закључних разматрања следи попис обимне литературе и индекс појмова. Праћење текста олакшавају бројне фотографије, цртежи, карте, ситуациони планови некропола и хронолошке таблице релативних односа презентованих група налаза. Све фотографије преузете су из других публикација, али су изузетно доброг квалитета, као и цртежи, што омогућава да се стекне детаљан увид у технику израде и орнаментуку украса. Примедба се може ставити на поједине техничке пропусте, као што је недостатак размерника на таблама које приказују типове наушница, мада делује да је аутор настојао да их углавном прикаже у приближно реалној величини.

Први одељак књиге (стр. 5–16) доноси исцрпан преглед досадашњих испитивања некропола и проучавања накита, почевши од делатности Хрватског старинарског друштва, основаног 1885, и прегалаштва првих истраживача. Ти пио-

нирски, стихички радови, као и другде, резултирали су открићем мноштва археолошких предмета, углавном без документованог контекста, који су добили романтичарске националне предзнаке. Посебна пажња посвећена је раду Љ. Карамана, који је изнео и прва конкретнија размишљања о датовању гробних налаза и производњи накита. Преглед истраживања након Другог светског рата пре свега даје осврт на радове З. Винског, али и аутора из суседних југословенских земаља. Споменуте су полемике оштрих тонова између Ј. Ковачевића, на једној и З. Винског и Ј. Корошеца, на другој страни, због, према В. Соколу, идиосинкратичког Ковачевићевог покушаја стварања синтезе о накиту југословенског простора. Они су је доживели као негирање хрватског националног простора, а не као покушај ширег сагледавања средњовековне материјалне културе у европском контексту. Наиме, у спорном раду Ј. Ковачевића, у коме се са ове временске дистанце сасвим природно могу уочити пропусти у хронолошким одређењима, правилно је истакнута чињеница да су поједини облици накита присутни и изван територије далматинско-хрватске археолошке групе, те да их не треба разматрати искључиво са етноцентристичким предзнацима (Ковачевић 1950). Чак и данас је понегде на снази ригидан културно-историјски приступ који изједначава материјалну културу са неким етничитетом, у овој монографији хрватским, кроз ауторово проучавање *старохрватске материјалне културе* (скраћено СМК). Не треба посебно напомињати да се један од основних принципа савремене науке управо темељи на ослобађању од таквих парадигми и да се такве синтагме све ређе користе без напомене да је по среди техничка, односно културно-временска одредница. Поред тога, позносредњовековни материјал тешко се може означити термином „старохрватски” ако се гледа искључиво са хронолошког аспекта.

Преглед историјата истраживања завршава се коментаром о радовима новијег датума, насталим у периоду од 1989. до 2012. године. На крају се износе пређашње класификације и периодизације наушница, које ће се кроз даљи текст коментарисати и ревидирати. Посебно је упадљиво тенденциозно тумачење књиге М. Петрице (2009а). За аутора је, према садржају и димензијама, она готово идентична давнашњој публикацији Д. Јеловине (1976). Сматрамо да таква оцена није валидна, јер ауторка је ипак анализирао накит савременим приступом, уз промишљања о комплексним културним прожимањима која су утицала на стварање јединственог обележја средњовековне материјалне културе у Хрватској. М. Петрице иначе припада групи истраживача који увиђају познат континуитет материјалне културе у раном средњем веку, узимајући у обзир античку традицију у изради накита и наслеђе домаће популације, за разлику од В. Сокола, према коме је старохрватска материјална култура изникла на тлу Далмације као сасвим нова творевина.

Други одељак започиње објашњењем географског оквира студије, који обухвата западне делове римске провинције Далмације, односно већи део средњовековне хрватске државе, између Приморја и Саве. То су области данашњег северног Хрватског приморја и Далмације, те делови северозападне и централне Босне. Међутим, како је у историографији питање око протежања северне границе Хрватске у 9–10. веку спорно, тако и просторни оквир студије није сасвим јасно дефинисан у делу који гравитира ка Панонској низији. Из

приказаних карата (мапа 2–3, стр. 19–20) стиче се утисак да В. Сокол подразумева ширење Хрватске северно од Саве, све до Драве, иако то нигде дословно не наводи. Савремена истраживања углавном негирају протежање власти кнеза Бранимира до Драве крајем 9. века. Такође, чини се неразјашњено и питање обима и интензитета ширења хрватске државе на прекопавском простору и током 10. века (Грашанин 2011, 198–205; Филић 2015, 188–193, сл. 74). Зато није сасвим јасно зашто је аутор у своја разматрања уврстио поједина налазишта из околине Загреба, Сиска и са подручја Славоније (в. списак некропола са библиографијом на стр. 142–143). Није спорно да се у тексту расправе спомену и континентални делови Хрватске, где се налазе предмети материјалне културе далматинско-хрватске групе, али чини се да је остало недовољно објашњено у којим су хронолошким етапама те сличности биле најизраженије и како их треба тумачити. Додуше, о томе се у закључку књиге доноси један веома кратак сажетак.

Хронолошки оквири публикације, назначени у наслову, нису детаљније објашњени у самом тексту, а није дат ни сажет преглед историјских збивања како би читаоци стекли општу слику о просторном и временском контексту разматране археолошке грађе. Доњу одредницу представља почетак 9. века, када су се према мишљењу аутора доселили Хрвати, док је горња одређена турским освајањима и напуштањем средњовековних гробаља средином 15. столећа. Изостала је аргументација за позније датовање досељавања Хрвата, па се стиче утисак да је то неоспорна чињеница, иако постоје различита тумачења.

Следеће странице доносе основне податке о карактеристикама и резултатима истраживања 16 огледних некропола (стр. 17–29), док су резултати минуциозно спроведене стратиграфске анализе и класификација материјала презентовани у трећем одељку књиге (стр. 30–87). Објашњавајући свој методолошки приступ, као узорне примере стратиграфске анализе В. Сокол наводи публикације великих бјелобрдских некропола у Мајши и Халимби у Мађарској, као и чланак Ж. Томичића о бјелобрдској некрополи Лијева Бара у панонском делу Хрватске, али је, примера ради, изоставио новију двотомну публикацију Ж. Деме о истом гробљу (Deme 2009). На овом месту ваљало је споменути и анализу хоризонталне стратиграфије некрополе Св. Спас у Врлици, која ипак, без обзира на неке упитне ставове о датовању ранијих типова наушница, представља важан допринос временском одређењу позносредњовековних врста тог накита (Јакшић 1996).

Аутор је, базирајући се пре свега на хоризонталној, али понегде и вертикалној стратиграфији гробова, уз праћење облика гробних комора, одредио релативно-хронолошки однос наушница груписаних у појединим деловима некропола. Ради детаљнијег разлучивања хронологије, посебна пажња усмерена је на присуство новца и накита из подручја суседних културних група – бјелобрдске, карантанско-кетлашке, моравске, каролиншке и византијске. Осим дуготрајних некропола са више стотина гробова, често са црквеним објектом, на којима је утврђено неколико фаза коришћења (Нин-Ждријац, Биљане Доње – Беговача, Кашић–Греде, Кашић–Мастирине, Св. Спас и др.), приказане су и једнослојне некрополе кратког века о којима анализа хоризонталне стратиграфије није могла да пружи одређеније резултате (Кашић

– Маклиново брдо, Станковци – Кларића куће). Те некрополе су, како ћемо касније видети, биле речите као модел функционисања најранијих некропола, које се брзо напуштају услед покрштавања. Веома сложену стратиграфију показала је анализа велике некрополе у Биљанима Доњим код Бенковца, са преко 600 гробова. Ту је просторним груписањем налаза установљено континуирано сахрањивање од друге половине 9. века до краја средњовековног раздобља. Посебно значајне резултате донела је анализа некрополе Кашић–Мастирине, будући да је аутор утврдио супротан след временског ширења гробова у односу на ранија тумачења. Према његовим резултатима, некропола се развијала од истока ка западу, у правцу прероманичке цркве шестолисног облика, а не супротно, како је претпоставио Н. Јакшић (1989, 425–426). Ширење некрополе ка цркви има упориште у чињеници да је од почетка 12. столећа уповавање гробова око сакралних здања постало обавезно.

Резултат стратиграфске анализе представља издвајање *девети група материјалне културе*, чији је релативни однос у оквиру некрополе графички приказан на стр. 87. Најстарија је тзв. група са керамиком која одговара паганском хоризонту сахрањивања, са налазима претежно филигранског накита. Друга представља тзв. транзициону фазу, доведену у везу са раним ступњем покрштавања, где су пак веома ретки гробни налази, како керамичких прилога тако и самог накита. Треба напоменути да је ова фаза досад била сасвим непозната, а В. Сокол ју је издвојио на неколико некропола управо применом стратиграфске методе. Преостале хронолошке скупине припадају времену након покрштавања, од последњих деценија 9. века па надаље. У оквиру ових група, осим промена у формама наушница, примећује се и развој облика гробних циста – од правоугаоних, преко елипсоидних, до оних трапезоидног облика, али се кроз све периоде истовремено практикује и сахрањивање у обичним гробним јамама.

Наредна два поглавља посвећена су детаљнијем објашњењу уочених промена, и то на основу дефинисања *три хоризонти сахрањивања* (стр. 88–98) и *четири фазе развоја старохрватске материјалне културе у ужем смислу – наушница СМК*, где су у оквиру сваке фазе представљени одговарајући облици из ауторове типологије (стр. 99–113). Разлика између овог и претходног груписања материјала јесте, дакле, у томе што се сада налази наушница тумаче у оквиру омеђених временских етапа. Хоризонти су именовани према неким од најреферентнијих некропола коришћених у поступку стратиграфске анализе, али је сасвим нејасно зашто се поред њих наводе и оне које нису засебно обрађене у тексту (Загреб – Велика Горица за први хоризонт и Св. Мартин у Ивињу и Св. Петар у Селинама за трећи, позни хоризонт?) (стр. 88, 234).

Претходно је већ наговештено да се почетак сахрањивања на средњовековним гробљима Далмације сматра спорним због ретких налаза из 7–8. века, чије су околности открића при томе углавном непознате. Реч је о налазима наушница од племенитих метала са филигранским украсима, односно звоноликим или јагодастим привеском, те ливеним, бронзаним лунуласто-звездолским наушницама (Petrić 2009a, 120–124, 128–130), као и предметима Комани-Кроје културе међу којима су најпрепознатљивији привесци (Milošević 2009). Тај материјал, међутим, В. Сокол није узео у

разматрање, јер, по њему, не представља речит доказ присуства пређашњих традиција на далматинском простору. Аутор у позније време такође датује и сахране са кремацијама, о чему ће даље бити речи. Зато је најстарији, пагански хоризонт сахрањивања (= I фаза СМК) у овој књизи приписан првој половини 9. века.

За назначени период карактеристично је сахрањивање у правоугаоним гробним цистама или обичним јамама. Гробни налази су бројни, претежно у виду керамичких посуда и личног прибора, а код богатијих сахрана има и наоружања каролиншког порекла као и накита. Репертоар наушница чине примерци гроздолског облика, са наспрамно постављеним срцолским украсима, тзв. омега наушнице, као и наушнице са висећим додацима од спирално увијене жице. Иако у првом хоризонту и раним етапама наредног хоризонта украси носе изразите одлике античког накита, та чињеница је некако занемарена, а превасходно су потенциране сличности са материјалом из области некадашње Велике Моравске и Панонске кнежевине. Такав приступ је неразумљивији тим пре што су у типологији неке наушнице означене као „ancient – looking”, уз истицање добро познатог феномена претрајавања античких облика накита у областима тзв. Кестељске културе у Мађарској и Комани-Кроје културе у Албанији (стр. 166). Није ли сличан феномен управо препознатљив и у Далмацији? Радије су коментарисане везе раносредњовековне Хрватске и централноевропских регија на основу резултата генетских истраживања, који су наводно показали висок проценат присуства „хрватског хаплотипа” међу савременим становништвом области Балатона у Мађарској (стр. 90, нап. 23). Већ је примећено да је ова конструкција потпуно погрешна и да се у цитираним радовима заправо расправља о генетским структурама популација централне Европе након последњег леденог доба, пре 12.500 година (sic!) (Dzino 2012, 462–463).

Промене које је донело покрштавање Хрвата за време краља Трпимира (840–864) означиле су почетак другог хоризонта сахрањивања. Тај хоризонт траје до краја 11. столећа. У његовим оквирима издвојене су две фазе материјалне културе: II фаза СМК, с трајањем од око 850. до око 1000. године, и III фаза СМК из 11. столећа. Сада поново долази до рашчлањавања материјала, јер у II фази СМК аутор издваја три групе (то су заправо друга, трећа и четврта група из поменутих подела на девет група материјалне културе). Како је већ наведено, једна група одговара тзв. транзиционом периоду кратког трајања, када се сасвим спорадично јављају гробни прилози посуда и неки видови накита из пређашњег хоризонта. Након 870. године наступа „златно доба” у производњи накита на хрватском простору. Тада се повећавају димензије украса, који се одликују изузетном декоративношћу и брижљивом израдом. То су наушнице са четири биконичне јагоде (друга група) и с једном крупном, овоидном и вертикално постављеном јагодом (трећа група). Примећено је да правоугаоне гробне конструкције средином II фазе СМК замењују елипсоидно обликоване цисте. У III фази СМК знатно су скромнији и репертоар и квалитет израде накита, а од облика су присутне наушнице са једном или три округле/биконичне јагоде неукрашене површине, карике са S завршетком, као и комади украшени са три навоја жице.

Почетак трећег хоризонта сахрањивања (= IV фаза СМК) везује се за период последњих деценија 11. и почетак

12. века, који су обележиле црквене реформе и укључивање Хрватске у састав Угарске. Тај хоризонт траје до средине 15. века. За назначено раздобље карактеристично је да се некрополе готово по правилу заснивају око романичких и готичких цркава, а у гробовима је изражено присуство угарског, млетачког и дубровачког новца. Облик гробних конструкција мења се од елипсоидног ка трапезоидним формама. Репертоар наушница је скроман по бројности врста, с обзиром на дужину трајања самог хоризонта/фазе, али је зато њихова израда у високим златарским техникама. Од облика су заступљене наушнице са три гранулирана венчића, тзв. нарискане наушнице код којих се између венчића налазе низови гранула или филигранских жица, те примерци са три округле једнаке јагоде или са средишњом већом и купасто обликованом јагодом.

У шестом одељку монографије засебно су представљени типови камених гробних конструкција (стр. 114–118). Ту се сажето понављају раније споменуте појаве, односно поступни прелаз од правоугаоних, преко овалних, до трапезоидно обликованих конструкција. За сам крај средњовековног раздобља особена је поновна појава правоугаоно обликованих циста, изнад којих се подижу монументални надгробни споменици са ликовним представама – *стјећци* (мада се тај термин не помиње у књизи). Коришћење дрвених сандука потврђено је једино у најранијој фази, а забележено је и спорадично сахрањивање у саркофазима и зиданим гробницама, карактеристично за елитне слојеве друштва.

Следи краћи осврт на неколико важних питања у непосредној вези са темом књиге, где се најпре излажу општа запажања о погребној пракси паганских и хришћанских гробља, уз донекле аргументовану претпоставку да је процес покрштавања Хрвата остварен у једном даху мирним путем. Затим се разматра порекло узора сахрањивања у каменим цистама. Иако се тај феномен уобичајено приписује наслеђу антике или се помишља на реминисценције из праисторијских култура, та традиција, према аутору, не може имати (касно)античко порекло већ и због постојања временског хијатуса. Тај параметар сам по себи не представља ваљан аргумент, јер опште је место да се античке тековине наново јављају након извесног протока времена, у различитим раздобљима средњег века. При томе није поменута веома важна чињеница – да на не тако удаљеном подручју Комани-Кроје групе доминира управо сахрањивање у гробовима ограђеним каменим плочама (Поповић 1988, 233, сл. 17). Како пагански хоризонт садржи и сахране у дрвеним сандуцима, то је био повод за изношење претпоставке о томе да су правоугаоне камене цисте ништа друго до имитација дрвених ковчега у другом материјалу (стр. 128). Под појмом „имитација” обично се подразумева опонашање бољег, квалитетнијег узора, па би се пре могло претпоставити, ако је и било икакве повезаности између тих пракси, да су сандуци опонашали цисте, а не обрнуто. Напоследку, најизгледнијим се чини да су у питању разлози практичне природе, јер су далматинске области богате извориштима камена. Зато у другим деловима Хрватске, где њих нема (Лика, Винодол, Посавина), изостаје и тзв. гробна архитектура.

Након ових разматрања аутор се поново враћа погребним обичајима, укратко описујући инвентар карактеристичан за паганске сахране (керамичке посуде, прилози у животињском месу, ножеви, пршљенци, коштани предмети,

наоружање итд.), и доноси интересантне погледе на спорадично присуство сахрана са кремацијама у раносредњовековним гробљима на подручју Хрватске (стр. 129–130). Сматрамо да је његова критика ранијих истраживања свакако на месту, посебно идеје Ј. Белошевића да кремација мора нужно да претходи инхумацији, као и мишљења да су урне из Далмације у вези са прашким типом керамике из 7. века (*cf.* Dzino 2010, 122–123). В. Сокол помишља на могућност да су урне заправо истовремене са инхумацијама првог хоризонта сахрањивања, на основу датовања таквих сахрана у 8–9. век у окружењу, али се не изјашњава о томе којој популацији би се оне могле приписати.

Посебан проблем представља временски однос цркава и некропола, који у великом броју случајева није поуздано утврђен. Наредне странице посвећене су сажетом приказу црквене архитектуре, при чему је превасходна пажња усмерена на рана сакрална здања (стр. 132–135). Прве тробродне базилике са унутрашњим правоугаоним апсидама, типични примери каролиншког градитељства, настале су већ у раном 9. веку, пре официјелног покрштавања. Црквеним грађевинама кружне (шестолисне) основе посвећено је мање пажње, будући да не постоји сагласје у погледу порекла њиховог узора и датовања. Аутор верује да оне нису у вези са византијским градитељством већ са присуством западних монашких редова у Далмацији, од првих деценија 10. века. Будући да овај одељак носи наслов „Хоризонти сахрањивања и цркве”, требало је у кратким цртама информисати читаоце и о романичким и готичким грађевинама каснијег датовања. Претходно је истакнуто да постоје бројне романичке цркве, једноставне основе и малих димензија, које нису систематски истраживане (стр. 96). Зато остаје упитаност у вези с тим да ли се и на тлу Хрватске масовно подижу црквене грађевине од 11–12. века као што је то случај у Угарској (*e. g.* Bálint et al. 2003, 386; Gáll 2013), или се у већој мери користе и ранија здања.

Кратак осврт на одлике материјалне културе из тзв. граничне зоне, између динарског масива и реке Саве, где се прожимају елементи далматинско-хрватских и бјелобрдских тековина, дат је на стр. 136–137. Аутор је са тог подручја стратиграфски обрадио некрополе у Гомјеници, Петошевцима и Маховљанима. Узимајући у обзир и неке друге локалитете из северозападне Босне и континенталне Хрватске, утврдио је неколико фаза материјалне културе, које је разматрао у односу на утврђене хронолошке скупине из Приморја. Међутим, очекивано је да постоји много више разлика него сличности између северних и јужних области. За средњовековна гробља у ширем региону уз реку Саву пре свега је карактеристичан знатно разноврснији репертоар накитних облика, а нарочито је особена масовна појава ливених бјелобрдских наушница. Изгледа да је значајнији уплив израђивина из приморских радионица на том простору остварен током 10–11. века, будући да су на њему присутне наушнице из II и III фазе СМК.

Коначно, у другом делу књиге засебно су представљене наушнице и то груписане у 31 тип (стр. 141–231). Обухваћен је материјал из преко стотину истражених некропола, чији се попис са референтном литературом налази на почетку поглавља. Бројно стање наушница износи наводно око 5000 примерака, али порекло тог податка није објашњено. Давнашње бројно стање у музејским установама изно-

сило је тек нешто више од 2000 примерака (Jelovina 1963, 116), па би се дало претпоставити да је преосталих неколико хиљада откривено у међувремену. У уводном делу књиге (стр. 1) начињен је превид тако што је истакнуто да се (најобимнији?) расположиви фонд наушница чува у Книнском музеју, уместо у Музеју хрватских археолошких споменика у Сплиту, где су управо најбројнији примерци из некропола шире околине Книна, односно горњег тока Цетине (e. g. Petrinec 1996; Petrinec 2009b; Gunjača 2009).

Мора се посебно истаћи да овде није урађена стандардна типологија накита која се заснива на генези самих облика (зато и нису разматране морфолошке карактеристике, а ни начин израде, стилске особености и сл.), већ су *старохрватске* наушнице заправо хронолошки груписане од најстаријих ка оним најмлађим. У преглед су уврштене и карике са S завршетком, које иначе представљају изразито обележје Бјелобрдске културе, јер се због њихове бројности претпоставља да су израђиване на далматинском простору. Назначене су опште одлике сваке групе/типа, наведена њихова територијална распрострањеност и појединачна налазишта, а понегде се расправља и о контекстима налаза уз понављање ранијих података проистеклих из стратиграфске анализе. Потцртане су одређене појаве које могу бити од важности за временски однос накита, мада не нужно, као што је, на пример, чињеница да ниједном нису у истом контексту откривене наушнице са четири јагоде (тип 15) и оне с једном овоидном јагодом (тип 17). Један од позитивних доприноса овог рада јесте управо хронолошко нијансирање те две врсте, будући да су оне дуго у хрватској литератури приписиване широком временском раздобљу 9–12. века. Овде је В. Сокол истакао да би употребу првопоменутих наушница требало ограничити на другу половину 9. и рани 10. век, док се други тип користио током 10. столећа. Ипак, чини се да је аргументованије датовање четворојагодних наушница које је понудила М. Петриниц. Према њој се те наушнице, иначе заступљене у бројним варијантама, датују од друге половине 9. до првих деценија 11. века, чему у прилог сведоче и веома слични, добро датовани примери из околине (cf. Petrinec 2009a, 216–222).

Напоследку следи табеларни приказ апсолутног датовања класификованих налаза, где је употреба наушница одређена у временским етапама од око стотину година (стр. 230–231). Из укупног прегледа се закључује да је у ранијим периодима истовремено коришћено више врста, док су у етапама 13–15. века били актуелни само по један до два облика. Начелно је прихватљиво гледиште В. Сокола да је мода сваког појединачног украса трајала највише три генерације, јер су трендови украшавања подложни релативно брзим променама. Међутим, сматрамо да није могуће сасвим прецизно одредити век употребе наушница на ширем простору. Постоји могућност да су у неким срединама одређени украси били у продуженој употреби или да су чувани као породична драгоценост па похрањивани након дужег времена. У том смислу, примера ради, остаје отворено питање горње хронолошке границе тројагодних наушница (тип 30), коју је аутор определио у крај 14. века. Неоспорно је да су оне масовно коришћене у том веку, али се не може сасвим пренебрегнути чињеница да се понекад јављају и у контекстима (прве половине) 15. столећа (стр. 222–223, 231; cf. Jaksić 1996, 154–156).

У завршним разматрањима књиге укратко су поновљени резултати истраживања, односно груписање наушница и типови гробних конструкција (стр. 232–236). Овде аутор јасно истиче да не прихвата идеју о византијском пореклу накита, уз аргумент да исти облици нису потврђени на просторима византијског културног круга, што се не би могло прихватити као тачна тврдња. Недавно је писано управо о препознатљивим елементима византијског обележја на накиту из Далмације (Petrinec 2010), који се не огледају увек у самом облику украса, већ и у орнаменталним детаљима, техникама израде и сл. Познато је да су политички интереси Царства у Далмацији остваривани кроз периодично наметање власти приморским градовима, када је долазило и до контакта са хрватском државом (cf. Basić 2015), о чему сведоче налази византијског новца (Petrinec 2009a, 195–198). У сваком случају, оправдана је претпоставка да су наушнице израђиване у домаћим радионицама, како због саме бројности налаза, тако и због присуства недовршених примерака из Солина и Книна. Последњи пасуси доносе закључак о тзв. златном добу производње накита на крају 9. и током 10. века, када се утицаји далматинско-хрватског културног круга шире на околне области, у правцу Истре и унутрашњости Босне, а потом ка Посавини. Током 11. века долази и до интензивног развоја златарства у областима данашње северне Хрватске, где је најважније средиште био Сисак (в. стр. 107). Такође се акцентује претежни утицај јужног занатског круга на северне области и у каснијим одсечцима средњег века.

* * *

Приводећи приказ крају, можемо констатовати да је целокупан накитни репертоар на некрополама у Далмацији и њеном залеђу прилично различит од онога који је познат из унутрашњости Балкана. Поред наушница, најбројнију врсту налаза представља прстење. Веома је ретко присуство огрлица, дугмади и украсних апликација, док нарукнице сасвим изостају у ансамблима гробних налаза током читавог средњег века. Уз неке друге појаве, као што је континуирана употреба каменних гробних циста, све то осликава извесну специфичност разматраног простора, која у археолошкој литератури, како се чини, још није објашњена на одговарајући начин. С друге стране, такође је евидентно да постоје и налази са веома блиским аналогијама на територији данашње Србије, попут неких варијанти наушница са четири јагоде или тзв. наросканих наушница (cf. Vikić 2010, 47–48, 60–62). Зато би, у циљу утврђивања карактера и интензитета културних веза између Западног и Централног Балкана у средњем веку, током будућих истраживања требало усмерити детаљнију пажњу управо ка тим аналогним појавама.

В. Сокол је дошао до веома подстицајних закључака о променама у материјалној култури и поставио је детаљну хронологију наушница, уз примедбу да ипак нису узете у разматрање све познате врсте, а по свој прилици остаје упитна и горња граница употребе неких обрађених налаза. Главни коментар упућен монографији односи се пак на недостатак ширег приступа у разумевању феномена везаних за развој накита, што је у првом реду последица ауторовог негирања (непрепознавања) утицаја античких, односно византијских узора, а наглашеног истицања западног и средњоевропског културног миљеа. Ако се има у виду чињеница

да се хрватска држава још од самих почетака налазила на размеђу Запада и Истока (cf. Petrinec 2012), може се разумети зашто је генеза тамошње материјалне културе унеколико комплекснија него у балканској унутрашњости, на пример у Србији, где су много израженији утицаји чистог византијског наслеђа (cf. Bikić 2010). Утолико је и потребнији један другачији – пре свега много објективнији – приступ том проблему. Извесна ограничења проистекла су вероватно и из ауторовог фокуса на само једну врсту расположивих налаза.

БИБЛИОГРАФИЈА:

- Алимов 2016** – Д. Алимов, *Этногенез хорватов: Формирование хорватской этнополитической общности в VII–IX вв.*, Санкт-Петербург 2016.
- Bálint et al. 2003** – М. Bálint, J. Laszlovszky, B. Romhányi, M. Takács, Medieval Villages and their Fields, in: Z. Visy (ed.), *Hungarian Archaeology at the turn of the Millennium*, Budapest 2003, 383–388.
- Basić 2015** – I. Basić, Sjeverna i srednja Dalmacija u ranome srednjem vijeku, u: Z. Nikolić-Jakus (ur.), *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, Zagreb 2015, 427–462.
- Bikić 2010** – V. Bikić, *Vizantijski nakit u Srbiji – modeli i naslede*, Beograd 2010.
- Gáll 2013** – E. Gáll, Churchyards in the Transylvanian Basin from the 11th to the First Half of the 13th Centuries. On the Beginning of Institutionalized Christianity, *Marisia XXXIII*, 135–250.
- Gračanin 2011** – H. Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Zagreb 2011.
- Gunjača 2009** – S. Gunjača, *Tiniensia archaeologica historica – topographica* (priredili M. Petrinec, A. Jurčević), Split 2009.
- Demo 2009** – Ž. Demo, *Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture: Vukovar – Lijeva Bara (X–XI. stoljeće)*, Zagreb 2009.
- Dzino 2010** – D. Dzino, *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450, vol. 12, Leiden–Boston 2010.
- Dzino 2012** – D. Dzino, Razgovor s duhovima: percepcije hrvatskog srednjovjekovlja Vladimira Sokola, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 44, 451–470.
- Jakšić 1989** – N. Jakšić, Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola, *Diadora* 11, 407–440.
- Jakšić 1996** – N. Jakšić, Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici (analiza), *Starohrvatska prosvjeta* III/23, 139–172.
- Jelovina 1963** – D. Jelovina, Statistički tipološko-topografski pregled starohrvatskih naušnica na području SR Hrvatske, *Starohrvatska prosvjeta* III/8–9, 101–119.
- Jelovina 1976** – D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole na području između Zrmanje i Cetine*, Split 1976.
- Kovačević 1950** – J. Kovačević, Prilozi rešavanju postanka i razvoja južnoslovenskog zlatarstva i zlatarskih proizvoda u ranom srednjem veku, *Istoriski glasnik* 3–4, 3–84.
- Milošević 2009** – A. Milošević, Ponovo o nalazima „komanaskog“ obilježja u Dalmaciji, *Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH XXXVIII*, knj. 36, 97–120.
- Petrinec 1996** – M. Petrinec, Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici (katalog), *Starohrvatska prosvjeta* III/23, 7–138.
- Petrinec 2009a** – M. Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države / Gräberfelder aus dem 8. bis 11. Jahrhundert im Gebiet des frühmittelalterlichen kroatischen Staates*, Split 2009.
- Petrinec 2009b** – M. Petrinec, Groblje na Crkvini u Biskupiji – rezultati revizijskih istraživanja Stjepana Gunjače, *Starohrvatska prosvjeta* III/36, 163–197.
- Petrinec 2010** – M. Petrinec, Metal Objects of Byzantine Origin in Medieval Graves from Croatia, *Series Byzantina. Studies on Byzantine and Post-Byzantine Art VIII*, 11–25.
- Petrinec 2012** – M. Petrinec, Croatia between the East and the West – evidence from early medieval graves, in: M. Salamon et al. (eds.), *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa 2012, 461–473.
- Поповић 1988** – В. Поповић, Албанија у касној антици, у: М. Гарашанин (ур.), *Илири и Албаници*, Београд 1988, 201–250.
- Sokol 2006** – V. Sokol, *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština od Jadrana do Save*, Zagreb 2006.
- Filipec 2015** – K. Filipec, *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća*, Sarajevo 2015.

Милица РАДИШИЋ